

ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОТОКИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена аналізу геополітичних аспектів зовнішньої політики Російської імперії, її боротьбі за вплив і контроль над Чорноморськими протоками та розкриттю чинників реалізації стратегічних цілей європейських держав щодо проток Босфор і Дарданелли.

Ключові слова: Чорноморські протоки, Босфор, Дарданелли, геополітика, Берлінський трактат, Східне питання.

Провідна роль будь-якої держави на міжнародній арені визначається наявністю певних природних і набутих чинників. До природних чинників належать географічне розташування країни, розміри її території, кількість населення та ін. За природними ознаками Україна посідає важливе місце в геополітичному просторі сходу Європи, зокрема Чорноморського регіону. Чорноморські протоки протягом тривалого часу були об'єктом суперечок, де перетиналися інтереси різних держав, і були визнані важливими морськими шляхами для країн, розташованих у басейні Чорного моря, місцем дислокації військово-морських баз, здатних впливати на політичну й військову обстановку Середземномор'я. Боротьба за сфери впливу щодо Чорноморських проток викликала політичні конфлікти, дипломатичні протистояння і, навіть, збройні сутички та ставала проблемою міжнародних відносин.

У кінці ХVІІ ст. Петро І розпочав будівництво Азовського флоту. А у 1696 Росія вийшла на узбережжя Азовського й Чорного морів. Довгий час зусилля російської дипломатії, яка прагнула відкрити Чорне море і Чорноморські протоки для російського флоту, не приносили успіху через постійні російсько-турецькі війни ХVІІІ ст. (1710-1713 рр., 1735-1739 рр., 1768-1774 рр., 1787-1792 рр.). Але у 1774р. Кучук - Кайнаржийським миром, який поклав кінець черговій війні між Російською та Османську імперіями, було визнано право торгового мореплавства Російської імперії в Чорному морі й Чорноморських протоках. Пізніше, таке ж право одержали низка інших держав, зокрема: Великобританія, Франція (за винятком тих, які не воювали із Туреччиною) [1, с. 7-9], [2, с. 5-15].

Отже, питання про вихід у Чорне море й протоки набуло міжнародного характеру, та склало згодом важливу частину "Східного питання".

Метою даної статті є вивчення та аналіз геополітики Російської імперії, щодо Чорноморських проток протягом ХІХ ст.

Визначена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань: дослідження геополітичного становища Чорноморських проток; аналіз політики Російського царського уряду, щодо Чорноморських проток.

Зазначена проблема була предметом вивчення та дослідження низки науковців, серед яких Гурко-Кряжин В., Зубок Л., Багіров Ю., Волков Ф., Моїсеїв П., Розалієв Ю. та ін.

У своїй роботі “Ближний Восток и государство” Гурко-Кряжин В.А., вказуючи на революційні процеси в Туреччині, піднімає питання щодо Чорноморських проток. Моїсеїв П. та Розалієв Ю. у праці “Из истории советско-турецких отношений ” використовують не опубліковані раніше архівні матеріали про Чорноморські протоки. Міллер А.Ф. в монографії “Турция. Проблема Проливов” акцентує увагу на багатосторонніх угодах, що стосуються режиму проток в новий та новітній час.

Багіров Ю.А. у книзі “Из истории советско-турецких отношений” дає оцінку Карському договору та аналізує відносини між Туреччиною і радянськими причорноморськими республіками.

Значення Чорноморських проток у контексті європейської політики Росії. В ХІХ ст. для російської дипломатії складною справою було врегулювання питання про прохід військових кораблів у Чорному морі. Інтереси безпеки чорноморських країн вимагали встановлення режиму, який забезпечував їхнім військовим флотам надійний зв'язок з відкритими морями і у той же час відводив би ці країни від загрози агресії з боку нечорноморських держав. Цей принцип був чітко сформульований у 1802 р. канцлером А.Р.Воронцовим у відповідь на претензії Франції, яка домогалася для свого військового флоту права проходу через Чорноморські протоки.

Аналогічної з Росією позиції дотримувалася в той час і Туреччина. Не пропускаючи в Чорне море військові кораблі нечорноморських країн, вона за російсько-турецькими союзними договорами 1799 і 1805 р. р. надала російським військовим кораблям право проходу в Середземне море [3, с. 76-79]. Під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. Великобританія нав'язала Туреччині договір (1809 р.), який під виглядом «стародавнього правила Османської імперії» забороняв пропуск через Чорноморські протоки військових кораблів будь-якої іноземної держави. Завдяки Ункяр - Іскелесійському договору 1833 року було фактично відновлено російсько-турецький союз, а Туреччина мала закривати на вимогу Російської імперії Дарданелли для проходу військових кораблів інших держав.

Разом з тим, нечорноморські держави, у першу чергу Велика Британія й Франція, в 1875-1922 рр. прагнули одержати право необмеженого доступу в Чорне море для своїх не тільки торгових, але й військових суден, з одночасною заборонаю проходу через Чорноморські протоки російського військового флоту. Але оскільки відкрито обґрунтувати неправомірність цієї вимога було не можливо, вони домогалися «рівності» з Росією, тобто або повного відкриття, або повного закриття Чорноморських проток для військових кораблів всіх держав [4, с. 11-13].

Під час російсько-турецької війни 1828—1829 років, яка була викликана боротьбою європейських держав за розподіл володінь Османської імперії, Туреччина, потрапляючи в залежність від західноєвропейських держав, нерідко робила виключення з «стародавнього правила». Це був один із важливих спонукальних мотивів, який підштовхнув до Кримської війни (Східної війни) в 1853 році між Російською імперією і союзницькими військами Туреччини,

Великої Британії, Франції та Сардинського королівства за панування на Близькому Сході і Балканах [5, с. 150-152].

Закінчення Кримської війни (Східної війни), підписання Паризького мирного договору 1856 р. закрило Російській імперії доступ до проток під виглядом зобов'язання підтримувати «нейтралітет» Чорного моря та проведення ефективних заходів для захисту узбережжя. В 1870 р. російський уряд відмовився визнавати статті Паризького договору про «нейтралітет» Чорного моря, а Лондонська конвенція 1871 р. забороняла Російській імперії мати військовий флот на Чорному морі і прохід військових кораблів Росії через протоки [6, с. 494-506]. Та ж система залишалася за Берлінським трактатом 1878 р. після закінчення Російсько-турецької війни (1877-1878 рр.) за вплив над країнами Дунайського басейну та Балканського півострова [7, с. 54].

До Першої світової війни російська дипломатія марно намагалася змінити не вигідний для Росії режим щодо Чорноморських проток. Були випадки, наприклад в 1891 і 1894 рр., коли турецький султан видав фірмани на прохід російських військових кораблів через Босфор і Дарданелли (без озброєння й без збройної охорони). Велика Британія і Франція перешкоджали отриманню таких дозволів в період російсько-японської війни (1904-1905 рр.) Велика Британія влаштувала військово-морську демонстрацію поблизу Дарданелл, щоб перешкодити проходу російських військових суден із Чорного моря у Середземне й появи їх на Далекому Сході [8, с. 21-22].

Наприкінці XIX ст. найбільший економічний і політичний вплив на Туреччину здійснювався з боку Великої Британії і Франції. Але напередодні Першої світової війни вже Німеччина стала проявляти свої інтереси щодо вказаного питання. Після вступу Туреччини в Першу світову війну був підписаний таємний англо-франко-російський договір 1915 р., що підтримував інтереси Росії і передбачав включення Константинополя і Чорноморських проток до складу Російської імперії. Ця угода була покликана зберегти зацікавленість правлячих кіл Росії до перемоги у війні з Німеччиною [9, с. 77-80].

Обидва береги проток належали османам, а тому Босфор і Дарданелли вважалися частиною імперії. Взяти їх під міжнародний контроль не було жодної змоги. [10, с. 389-390].

Важливість Чорноморського регіону протягом багатьох століть притягувала до нього підвищену увагу. Це стосувалося не тільки тих держав, що безпосередньо знаходилися в басейні Чорного моря, але й інших, які намагалися використовувати цей регіон у своїй політиці. Як ланка, що з'єднує Європу й Азію в єдиний географічний і, що навіть важливіше з точки зору практичних інтересів, економічний простір, упродовж багатьох століть Причорномор'я ставало предметом конфронтації великих держав та цілих імперій.

Згодом Російська імперія оголосила про відмову від таємних договорів царського уряду, а навпаки, поставили на порядок денний відкрите захоплення Чорноморських проток [11, с. 122-127].

Проблема Чорноморських проток як складова «Східного питання».

Розв'язання балканських і османських проблем ускладнювалися тим, що у XIX ст. цей регіон став центром зіткнення інтересів великих держав. Від його долі почав залежати загальний баланс сил у Європі. Вся сукупність подій, які супроводжували занепад Османської імперії: повстання слов'янських провінцій, зовнішня інтервенція європейських держав об'єднувалися під загальною назвою – Східне питання. Балканські проблеми незабаром переросли у гостре протистояння між дипломатами різних країн, які порушили постанови Віденського конгресу 1815 р. та призвели до Кримської війни та Першої світової війни [12, с. 43].

Англійський уряд став шукати способи захисту своїх віддалених колоній і торгових шляхів на Сході. Найвигідніші сполучення перетинали османську територію і британський уряд мав переконання, що російська армія не завдасть Османській імперії остаточної поразки після Балканських воєн, а це призведе до краху цієї держави і встановлення російського панування на всіх Балканах та контролю за протоками Босфор і Дарданелли. Британський уряд послідовно підтримував Османську імперію і сприяв збереженню її панування на значних територіях, тому що Росія стрімко могла б поширити свій вплив на Балкани й на обидві протоки [13, с. 57-62].

У 1871 р. після закінчення франко - пруської війни російські дипломати успішно уникали воєнного вирішення близькосхідного питання, використовуючи альтернативні способи нарощування впливу. Вони вибрали тактику добросусідства та союзництва, в якому б сильніший партнер опікувався слабшим і таким чином не загострювали конфлікт. Проте, якщо б російський уряд обрав такий шлях, то від підтримки революційних рухів слов'янських народів на Балканах довелося б відмовитися. Більшість православного населення регіону не підтримали такої політики і відвернулися б від колишнього союзника [9, с. 34-39].

Саме тому безпосередні сусіди османських провінцій на Балканах – Російська і Габсбурзька імперії – не схвалювали національно-визвольну боротьбу в цьому регіоні й намагалися підтримувати «статус кво» у міжнародних відносинах [13, с. 193-197].

Кримська війна, або ще її називали Східна, в середині XIX століття ще раз продемонструвала не просто зацікавленість обох держав у володінні стратегічними об'єктами в басейні Чорного моря, а й певну залежність зовнішньої і внутрішньої політики від стану справ на чорноморському напрямку. Для Росії невдала кримська кампанія 1852–1856 рр. означала не лише нейтралізацію чорноморського флоту, а й втрату контролю над Балканами та над Близьким Сходом. Після цієї війни саме з Причорномор'я Росія стрімко розгорнула будівництво залізниць, як необхідного фактора оборонної інфраструктури, що, в свою чергу, дало поштовх прогресивним реформам II половини XIX століття та розвитку капіталізму в імперії [14, с. 131-140].

У 1908 р Британія й Росія, які не мали спільних кордонів, могли воювати одне з одним хіба що на далеких спірних територіях [15, с. 494-506]. Так само важко було морській державі зітнутися з імперією, чиєю головною силою були

сухопутні армії – це була б битва «кита зі слоном». Єдиною територією, де обидві держави могли б зіткнутися у збройному конфлікті, був чорноморський регіон або Східне Середземномор'я [3, с. 74-89].

Британський уряд остерігався, що Росія візьме під контроль протоки і далі загрожуватиме важливим для Британії морським шляхам у Середземному морі. Санкт-Петербург лякала можливість британського флоту здобути Босфор і Дарданелли й атакувати Кавказ або порівняно слабкі позиції Росії у Північному Причорномор'ї [16, с. 32]. Росія була зацікавлена у наявності безпечного торгового коридору через Чорне море до Середземного, оскільки саме цим шляхом з російської імперії експортувалися зростаючі партії зерна [17, с. 187-194].

Але більшість держав, включно з Османською імперією, спеціальним таємним договором по протоках погодилися на заборону входити у Босфор і Дарданелли бойовим кораблям будь - якої з держав, за умови, що Порта перебуватиме у стані миру. Такий договір повинен був гарантувати безпеку Константинополя, а також перешкодити російському й англійському флотам зійтися у безпосередньому конфлікті. За цим же договором під час війни обома протоками мала розпоряджатися Порта [18, с. 389-390].

Отже, проаналізувавши проблему, можна говорити про безсумнівне значення Чорноморських проток для всього світу, а не лише для держав, які територіально наближені до Чорного моря. Цей факт підтверджує боротьба за протоки, яку вели держави світу, зокрема Франція, Велика Британія та Росія в різний період.

На зовнішню політику Російської імперії впливали ряд внутрішніх і зовнішніх факторів. Економічна та військова слабкість не дозволяли проводити більш жорстку самостійну політику, через небажання війни і економічну залежність від великих європейських держав. Це змушувало Російську імперію вдаватися лише до дипломатичних дій, не підкріплених реальною силою, і шукати союзників, які таку силу мали. Боротьба за контроль Чорноморськими протоками була одним із ключових питань у суперечностях між великими державами.

Література

1. Аралов В. Г. Воспоминание советского дипломата 1922 – 1923 годов. – М., 1960. – 378 с.
2. Jelavich B. St.Petersburg and Moscow : Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814 –1974. – Indiana, 1974. - 301 p.
3. Гурко-Кряжин В. А. Близкий Схід і держави. – К., 1985.-387 с.
4. Багиров Ю. О. Из истории советско – турецких отношений. – М., 1965. – 144 с.
5. Извольский А.П. Воспоминания. – М., 1989. – 191 с.
6. Кочубей Ю. М. «Чорноморська орієнтація» - геополітична доктрина: історія і сучасність // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. Зб. наукових праць. – К.,2004.- с. 494-506.
7. Ататюрк М. К. Путь новой Турции. – М., 1956.- 560 с.
8. Живкова Л. Чорное море в XIX и XX вв. – М., 1967.-267 с.
9. Троян С.С. Росія – СРСР: історико – політологічний аналіз (1901 – 1945рр.) - К., 2000.- 338 с.
10. Бадак А.Н. Всемирная история: В 24-х т. Т. 18-22. – Мн., 1995.

11. Історія зовнішньої політики Росії. Перша половина XIX століття. - М.: Междунар. відносини. - 1995. - С. 184.
12. Багорхикмед Внешняя политика Турции после Первой мировой войны. – М., 1978. – 150 с.
13. Дипломатический словарь. - Т. III. - М., 1986. – 747 с.
14. Константинополь и проливы. – Т.І. – М., 1925. – 480 с.
15. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Ч.П. – М., 1926.
16. Миллер А. Ф. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. – М., 1978.
17. Шеремет В. И. Босфор. Россия и Турция в эпоху Первой мировой войны. – М., 1980.- 403 с.
18. Всемирная история в 9^{ти} томах. – М., 1962, Т. 8. – 749 с.

Сало Г.В. Черноморские проливы в европейской политике русской империи XIX - нач. XX в.: геополитический аспект.

Статья посвящена анализу геополитических аспектов внешней политики Российской империи, ее борьбе за влияние и контроль над черноморскими проливами и раскрытию факторов реализации стратегических целей европейских государств относительно проливов Босфор и Дарданеллы.

Ключевые слова: Черноморские проливы, Босфор, Дарданеллы, геополитика, Берлинский трактат, Восточный вопрос.

Salo G.V. Black Sea channels in European policy of Russian empire of XIX – the beginning of XX century: geopolitical aspect.

The article analyzes the geopolitical aspects of foreign policy of the Russian Empire, its struggle for influence and control over the Black Sea straits and factors disclosed in the implementation of the strategic objectives of European states in the straits of Bosphorus and Dardanelles.

Keywords: Black sea channels, Bosphorus, Dardanelles, geopolitics, Berlin treatise, East question.

Сало Ганна Вікторівна – магістр історії, методист відділу виховних технологій та соціально-гуманітарної роботи, Київський університет імені Бориса Грінченка.

Рецензент: **Д'яконіхін А.В.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
16.02.2012